

ПОЗИЦІЯ І УЧАСТЬ МИКОЛИ ПИЛЬЧИКОВА В УКРАЇНСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОМУ РУСІ

На зламі ХІХ–ХХ століть під впливом вражаючих наукових відкриттів, які дали підстави говорити про революцію в природознавстві, утвердження принципово нових підходів до вирішення технічних і технологічних проблем, перегляду старої картини світу помітно міняються громадські та світоглядні позиції вчених-природознавців. Творча діяльність за таких умов сприяла утвердженню життєвого оптимізму, впевненості у корисності своєї праці, відчуття своєї соціальної потреби. Ці обставини сприяли також посиленню активної участі та діяльності вчених в освітянському, громадському і політичному житті.

Видатний український фізик Микола Дмитрович Пильчиков (1857–1908), професор Харківського і Новоросійського університетів, а в останні роки свого життя Харківського технологічного інституту, увійшов в історію науки своїми вражаючими відкриттями, винаходами, новаторськими теоретично-концептуальними підходами в галузі геофізики, метеорології, оптики, фізичної хімії, радіотехніки, рентгенології та радіоактивності, був “вченим дослідником в повному розумінні цього слова” [1]. Поряд із інтенсивною науковою діяльністю, він, як і чимало інших вчених-природознавців того часу, був активним учасником українського національного відродження, докладав зусиль для здійснення реформи освіти і науки, демократизації суспільно-політичного життя.

Життєвий шлях і наукова діяльність вченого неодноразово привертала увагу дослідників [2]. Натомість його участь в національному русі й досі залишається недостатньо дослідженою. Виключенням залишається монографія В. Плачинди, в якій простежена участь вченого в революційних подіях 1905-1906 років, його підтримка національно-визвольного руху. Разом з тим за ідеологічних умов того часу автор вказував лише на його зв'язки з українськими просвітницькими осередками, любов до української культури, підтримку революційно-демократичних виступів 1904-1906 років [3] і не міг показати активну співпрацю М. Пильчикова на ниві національно-визвольного руху з

радикально налаштованими поборниками української ідеї, зокрема, М. Міхновським.

В пропонованій статті здійснена спроба з'ясувати суспільно-політичні погляди, позицію та участь вченого в українському національному відродженні. Серед багатого архівного фонду М. Пильчикова [4] є чимало документів, які дають можливість реалізувати поставлене завдання. Разом з тим джерельна база досить фрагментарна: це листування з харківськими учасниками національно-визвольного руху, його офіційні звернення про заснування українських видань, окремі літературні опуси і нотатки.

М.Пильчиков належав до інтелектуальної еліти української нації, характерними ознаками якої були: "високий, відповідний європейським стандартам, рівень гуманітарної освіти, досить високий життєвий рівень, спроможність продукувати життєздатні наукові та суспільно-політичні ідеї, творити теоретичний рівень свідомості (ідеологію), нарешті – відповідний загальнокультурний розвиток" [5].

Виконання обов'язків професора фізики в умовах революційних змін в галузі природознавства вимагало не тільки читання лекцій, проведення занять, а й здійснення великого комплексу заходів щодо створення науково-дослідної та навчальної бази, обладнання фізичних лабораторій та кабінетів, що в свою чергу, сприяло спілкуванню з різними соціальними колами і групами, з державними структурами, підприємствами і промисловими організаціями.

Утвердженню активної життєвої позиції сприяли напруженість внутрішнього вузівського життя, прагнення прогресивної вузівської громадськості до реформи освіти на демократичних засадах, протистоянням "поступової" та національної професури з консерваторами. Роки навчання і початку діяльності М. Пильчикова в Харківському університеті припадають на часи наступу реакції і, водночас, посилення протесту проти консервативної вузівської системи й обмеження громадянських свобод. Специфіка внеску вчених-природознавців в український національний рух мала свої особливості і полягала перш за все в просвітницькій діяльності, участі у наукових та громадських товариствах, які мали на меті пропаганду і популяризацію української культури та національно-визвольних ідей.

Важливою складовою життєвого світу М. Пильчикова були його особистісні зв'язки в середовищі української інтелігенції, чим він був значною мірою зобов'язаний, в першу чергу, своєму батькові Дмитру Павловичу, який разом з членами Кирило-Мефодіївського товариства та львівського літературного товариства імені Т. Г. Шевченка був одним із учасників культурно-національного руху, спрямованого на згуртування українських національно-патріотичних сил й належав, за характеристикою О. Пчілки, до "кола загартованих старших патріотів

українських” [6].

Захоплення українською літературною творчістю, палка любов до всього українського, історії, літератури, мови, батьківські зв'язки та знайомства сприяли органічному входженню М. Пильчикова до кола діячів просвітницького руху на Харківщині, до яких належали Х. Алчевська, М. Бекетов, В. Данилевський, С. Раєвський, П. Єфименко. М. Пильчиков підтримував тісні зв'язки з харківською громадою, активними діячами якої були: родина Алчевських, О. Потебня, Я. Щоголів, М. Лобода, В. Мальований. До того ж батько вченого після переїзду до Харкова також стає одним з її членів. В університеті на той час склалася група “поступових й українських елементів”, до яких належали О. Потебня, В. Антонович, Г. Цехановський, останній виборний ректор університету [7]. Важливу роль у розвитку національної свідомості вченого зіграла діяльність відомого лідера українського радикального руху М. Міхновського. Разом з Г. Хоткевичем, Х. Д. та Х. О. Алчевськими, О. Зайкевичем, художником Шпажинським він активно співпрацює з ним на ниві пропаганди української національної ідеї [8]. М. Пильчиков мав також товариські взаємини з відомим поборником незалежності України І. Стешенко [9].

У 1892 році М. Пильчиков стає одним з ініціаторів і засновників Наукового товариства імені Т. Г. Шевченка, яке було утворено на базі вищезгаданого літературного товариства. Вчений підтримував дружні відносини з діячами цього товариства. Голова Наукового товариства імені Т. Г. Шевченка М. Грушевський запрошував М. Пильчикова на загальні збори [10]. І. Стешенко звертався до нього з проханням надіслати статті до святкування ювілеїв Т. Г. Шевченка, та Кониського [11], повідомляв йому про піднесення і завдання українського національного руху [12]. Разом із іншими членами харківської “Громади” М. Пильчиков відгукнувся на важливі події культурного життя, про що свідчить його привітання І. Франка з нагоди його 50-річчя з дня народження [13]. 20 жовтня 1906 року вчений від імені харківської громадськості надсилав телеграму журналу “Киевская старина” з висловленням пошани відомому письменнику Б. Грінченку [14].

В умовах революційного руху 1905–1906 років М. Пильчиков брав активну участь у створенні нових національних громад і організацій. 9 листопада 1906 р. Х. Д. Алчевська звертається до нього з проханням взяти участь в обговоренні статуту харківської “Просвіти” і допомогти здобути її офіційне визнання. Вчений не тільки підтримав прохання, а й висловив задоволення з приводу створення товариства [15].

М. Пильчиков опікувався збереженням і розвитком української мови, літератури і культури. Боротьба за легалізацію української мови мала на той час важливе значення для утвердження національної свідомості і національної ідеї. Не випадково, він постійно переймався

проблемами української мови. М. Лободовський у 1902 році повідомляє йому про вихід 440 студентів Львівського університету на знак протесту заборони читання лекцій українською мовою [16]. Той же М. Лободовський рекомендує йому виписати "Киевскую старину" із словником української мови [17]. Проте, що проблеми української мови турбували вченого, свідчить, хоча й опосередковано, той факт, що у справах вченого збереглася копія циркуляра головного управління друкарських справ при міністерстві внутрішніх справ про заборону ввезення із-за кордону і друкування в Росії книжок українською мовою від 5 червня 1876 року [18]. Очевидно, увага до цього документу була викликана підготовкою протесту проти нього з боку української громадськості Харкова. М. Пильчиков підтримав звернення харківських інтелігентів до голови уряду С. Вітте з вимогою "негайно урівняти українців з іншими народами Росії у природному праві говорити, друкувати і видавати газети рідною мовою і про скасування виключного закону за 1876 року". У 1905 році комісія професорів університету на чолі з М. Сумцовим склала "Записку по вопросу о цензуре книг на малорусском языке", в якому було засуджено указ Валуєва 1863 року про заборону української писемності і закон Толстого 1876 року [19]. Одним із авторів "Записки" був також професор О. Зайкевич, з яким М. Пильчикова поєднували товариські взаємини, громадська робота та просвітницька діяльність. Виступи М. Пильчикова, його українознавчі патріотичні ініціативи були складовою позиції поступової професури, яка, за словами одного з її видатних учасників Д. Багалія, "стояла на визвольному шляху щодо українського слова", продовжувала "традицію Харківського університету та його діячів українського відродження" [20].

М. Пильчиков був до того ж літературно і художньо обдарованою людиною, про що свідчать його українські вірші, переклади українських творів на українську мову. Літературні студії М. Пильчикова, його захоплення живописом, музикою, незважаючи на їх епізодичний характер, слід розглядати як досить характерну рису багатьох на той час вчених-природознавців. Вони були проявом не тільки власної обдарованості, а й наслідком класичного гімназичного виховання, основу якого складала гуманітарна підготовка. Для більшості з них такого роду студії були досить часто різновидом інтелектуального "відпочинку", який іноді ставав одним із головних життєвих занять. На відміну від М. Пильчикова, його молодший колега, професор Харківського університету М. Косач, фактично, рівною мірою був і вченим фізиком і українським літератором, письменником. Навряд чи можна погодитися з думкою, що для нього літературна творчість була лише "захопленням і відпочинком від наукових занять" [21]. Крім того, М. Косач був не тільки письменником, перекладачем західноєвропейської класики на українську мову, а й громадським діячем, просвітником, який за короткий час зробив чимало

для видання творів Л. Українки та О. Кобилянської в Харкові. Важливе значення діяльності М. Пильчикова і М. Косача полягало у встановленні й підтримці активних культурних і наукових взаємин з українською інтелігенцією та центрами національно-просвітницького руху в Західній Україні.

Потяг до літературно-видавничої діяльності був притаманним також М. Пильчикову. У 1907 році він спробував заснувати нове періодичне видання "Початок" українською мовою, склав його програму й домігся дозволу на це з боку Харківського губернатора [22]. Нове видання, яке планувалось видавати два рази щомісяця, мало на меті як свідчить його програма, публікацію статей з питань суспільного життя, літератури, науки та мистецтва. Белетристику, поезію та прозу, нариси, огляд поточного життя в Росії та за кордоном [23]. Це мав бути український громадсько-політичний і літературний журнал просвітницького характеру. Разом з тим заснування нового журналу виходило за межі традиційного українського просвітництва і було організаційним заходом на шляхах переростання його в стадію громадсько-політичного руху. Ініціатором створення видання виступив, очевидно М. Міхновський, який на початку жовтня запросив М. Пильчикова для ділової розмови з участю М. Сумцова та Х. Алчевської [24]. Невдовзі після цього, 12 листопада, М. Пильчиков одержав дозвіл харківського губернатора стати видавцем журналу, офіційним редактором якого мав бути М. Міхновський [25]. Однак цей задум не вдалось реалізувати.

Натомість співробітництво з М. Міхновським знайшло своє продовження у спробах створити українофільський клуб "Родина". Вчений стає одним із його перших активних членів, починає читання публічних лекцій на користь нового товариства [26], яке фактично мало на меті розповсюдження ідей Української народної партії, яку очолював М. Міхновський і яка була на той час законспірованою [27]. Натомість клуб не здобув офіційного визнання із-за підозри в його радикальній національній спрямованості. Тим більше, що назва клубу мала подвійне значення в залежності від українського або російського прочитання букви "и". В українському варіанті назва клубу означала "роди'ну", "сім'ю" [28].

Захоплення українською культурою, емоційно-художні та естетичні переживання належали до поза офіційної сфери й давалися взнаки у літературних студіях та доробках українською мовою, фольклором, старожитностями. Звертає на увагу той факт, що в середовищі українських культурних діячів спілкування відбувалось українською мовою. Х. Д. Алчевська в одному з листів докоряє М. Пильчикова: "мені трошки кумедно, що Ви забули, що ми досі по-нашому листувалися, а не на офіційній мові. Оце дістаю від Вас не українського листа" [29]. Така "прихована", внутрішня опозиційність давала можливість успішно діяти в офіційному російсько-державницькому просторі, посідати

адміністративні посади, робити професійну кар'єру. В період лібералізації суспільно-політичного життя, зокрема, за часів революції 1905-1906 рр. українська внутрішня духовність вчених ставала підґрунтям громадської національно-освітньої діяльності, спрямованої на офіційне визнання української мови та культури. В цей період простежується перехід М. Пильчикова від аполітичного культурництва й українофільства до ліберально-демократичних позицій у вирішенні національних і суспільно-політичних проблем.

Важливим елементом духовного світу вченого, в якому знайшли відображення не тільки загальнокультурні та професійні прагматичні потреби, а й прив'язаність до українства світу було збирання української книги. Бібліотека вченого свідчить про його неабиякий кругозір, його інтерес до проблем, які хвилювали жив не тільки вчений світ, а й широку громадськість. За описом бібліотеки вченого, складеним після його смерті К. Лейневенбергом, в ній налічувалось 10649 книжок, брошур, журналів, каталогів. Тут були книги понад 70-ти вітчизняних та зарубіжних фізиків, понад 50 хіміків, математиків, та вчених інших галузей науки [30]. Книжкове зібрання відображає також його любов і захоплення українською культурою та літературою. Зокрема, в бібліотеці були твори Т. Шевченка, П. Мирного, Я. Щоголіва, І. Франка, Г. Квітки-Основ'яненка. Поряд з книжними виданнями вчений переписував і збирав вірші українських авторів й особливо вірші про Україну. Зокрема, в його архіві збереглися вірші О. Недолі "Про Україну" (1907р.).

В бібліотеці налічувалось понад 50 нотних збірок, серед яких чимало творів українських композиторів, ноти "Співи" до "Гайдамаків" Т. Шевченка. Важливою рисою вченого було знання мов, що знайшло своє відображення на формуванні бібліотеки, половина книг якої це твори наукові іншомовні видання, англійською, німецькою, французькою та італійською мовами. В бібліотеці була також колекція книг з проблем економіки, сільського господарства, публіцистичні праці представників різних політичних напрямків. За протоколом обшуку на квартирі вченого було зафіксовано видання революційного характеру, комплекти журналів "Освобождение", харківських підпільних газет, маніфести і програми різних політичних партій. Зокрема, при обшуку у нього було вилучено екземпляр програми Революційної української партії.

Опозиційне ставлення до царського уряду знайшло свій прояв за часів революції 1905 – 1906 років, коли М. Пильчиков разом з іншими членами фізико-хімічної секції Товариства опитних наук при Харківському університеті засудив репресивні заходи царату проти учасників демократичного руху, наслідком яких є численні жертви. Учасники засідання 8 грудня 1905 року звинуватили в цьому "уряд, який вперто намагається задовольнити потреби народу й намагається придушити рух посиленням репресій". Вихід з цього становища Товариство вважало у

негайному скликанні установчих зборів [31].

Разом із відомим діячем українського національного руху, професором Харківського університету О. Зайкевичем він висловив пропозиції щодо вирішення одного з гострих і наболілих питань тогочасного суспільства – аграрного питання [32]. Пропозиції і думки вчених свідчать, що вони вважали за можливе розв'язати його на шляхах ліберально-раціоналістичного підходу й тим самим уникнути крайніх революційних методів й нової революційної катастрофи, що наближалася. Разом з тим вчений шукав також більш радикальні шляхи розв'язання соціальних і політичних проблем. Саме цим можна пояснити його увагу до соціалістичних ідей, досить популярним на ой час у середовищі української інтелігенції. Зокрема у зверненні до вчених М. Пильчиков з посиланнями на "блісучу промову Лассаля "Наука і робітники", ставить проблему свободи наукової творчості, захисту науки від впливу "тих поза наукових чинників й нашарувань, майстерне сплетіння яких вмілою рукою діячів, що стоять далеко від науки та її високих інтересів, створює частково тимчасові перешкоди на вільному потоку наукових знань" [33].

Відстоювання української культури, створення умов для її розвитку поєднувались у М. Пильчикова із захистом прав інших національностей, боротьбою за усунення соціальної несправедливості. Особливо ганебним він вважав обмеження для вступу у вищі навчальні заклади за національною та соціальною ознаками. Зокрема, він схвально відгукнувся про створення державної комісії для вирішення єврейського питання, пропонуючи прислухатися до прогресивної громадської думки й ліквідувати будь-які обмеження для євреїв у здобутті освіти. На його думку, ліквідація національної дискримінації сприятиме "користі російського населення" [34]. Аналіз висловів і М. Пильчикова свідчить, що його погляди були співзвучні з думками ще одного його колеги, відомого фізика О. Клоссовського, за словами якого в різночинному і селянському середовищі є величезна маса талантів і обмежити доступ до освіти означає створення станових закладів і закриття джерела живої води [35].

Співчутливе ставлення до соціально дискримінованих знаходила своє відображення перш за все в благодійницькій діяльності вченого, його щедрих офірах на прохання окремих осіб, організацій, товариств. Благодійництво здійснювалось шляхом читання публічних лекцій на користь товариство, або у формі грошових дарунків особам, яким потрібна була допомога. Причому знову ж таки офіри адресувались не тільки на наукові потреби, на допомогу молодим науковцям, на видання книг, а й на підтримку музичних колективів, громадських об'єднань, що іноді "людьми науки" розцінювалось як марна трата грошей. Традиційним видом благодійності для професорів було надання допомоги учням та студентам. Зокрема, М. Пильчиков неодноразово надавав допомогу Товариству

допомоги бідним учням в народних училищах та сиротам [36].
Благодійництво укладалося в межі теорії так званих "малих корисних справ", характерної для ліберальної інтелігенції того часу.

Патріотизм М. Пильчикова давався взнаки у проявах гордості за свою вітчизняну науку, досягнення своїх колег у різних галузях природознавства і техніки. Маючи ділові стосунки з зарубіжними вченими, визнаючи їх досягнення, вчений намагався пропагувати пріоритети і заслуги вчених своєї країни. В нотатках про розвиток природознавства він, відзначаючи вражаючі відкриття Рентгена, звертає величезний внесок своїх співвітчизників у революцію в галузі природознавства [37]. Крім того, він намагався подолати несправедливе замовчування їх пріоритетів в різних галузях фізики в західноєвропейських країнах.

Таким чином, М. Пильчиков був вченим-енциклопедистом, людиною широкої ерудиції й високої культури, що давало йому можливість заявити про себе не тільки як про дослідника в різних галузях фізики, а як про вченого гуманіста, громадського діяча, художньо обдарованої людини. У М. Пильчикова європейська освіченість, загальний культурний кругозір поєднувались з українським патріотизмом, прагненням дати вільний розвиток українській культурі. В цілому М. Пильчиков, як і більшість фізиків, що проймалися ідеями українства залишались на позиціях національно-культурного просвітництва, розповсюдження української культури. Разом з тим, у період революційного часу 1905-1906 років можна простежити його перехід від аполітичного культурництва до активної ліберально-демократичної позиції у вирішенні національних і суспільно-політичних проблем.

М. Пильчиков формально не належав до певної політичної партії або суспільно-політичного об'єднання, що значною мірою пов'язано з широтою його поглядів, пошуком ним найбільш ефективних шляхів рсв'язання нагальних проблем. Національно-просвітницька позиція українського фізика була невід'ємна від демократичних принципів і підходів на основі яких передбачалось перебудувати освіту, науку і суспільство.

ЛІТЕРАТУРА

1. Храмов Ю. О. Наукова робота з фізики на Україні до Великої Жовтневої революції // Нариси з історії природознавства і техніки – 1977 – Вип. 23 – С. 59.
2. Бавер В. І., Каменєва В. О. Микола Дмитрович Пильчиков. – К., 1964; Полякова Н. Л. Физика в Харьковском университете от его основания до Великой октябрьской социалистической революции // Уч. зап. Харьк. ун-та, 1955, Т. 60. Тр. физ. Отд-ния физ.-мат. фак., Т. 5. С. 5 – 50; Полякова Н. Л., Попова-Кьяндская Е. А. Николай Дмитриевич Пильчиков. // Успехи физических наук – 1954 – Т. 53 –

- Вып. 1. – С. 121–136; Плачинда В. П. Микола Дмитрович Пильчиков. – К., 1983.
3. Плачинда В. П. Вказ. праця, с. 171 – 177
  4. Микола Дмитрович Пильчиков, 1857 – 1908 : Опис документальних матеріалів особистого фонду 783. – К., 1970
  5. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX-XX століть. Соціально-політичний портрет. К. 1993. – С. 39
  6. Михайло Драгоманов. Документи і матеріали. 1841 – 1994./ред. кол. І. Бутич, О. Кулчинський, О. Романів, Г. Сорока, П. Сохань. – Львів, 2001. – С. 553
  7. Багалій Д. І. Вибрані праці. – Т. 1. – Харків, 1999. – С. 103
  8. Курас І. Ф., Турчанко Ф. Г., Герашенко Т. С. М. І. Міхновський: постать на тлі епохи. // Український історичний журнал. – 1992 – №9 – С. 88
  9. Білоцерківський В. Я., Головаченко В. І. Іван Стешенко – подвижник на ниві українського національного відродження. // Український історичний журнал. – 1997 – №6 – С. 77 – 83.
  10. Центральний державний історичний архів України, (далі: ЦДА України) ф. 2047, оп. 1, спр. 267 арк. 1
  11. Там само, ф. 2047, спр. 1029, арк. 1-2
  12. Там само, ф. 2047, спр. 1030, арк. 1-2
  13. Там само, ф. 2047, спр. 457, арк. 1
  14. Там само, ф. 2047, спр. 433, арк. 1
  15. Там само, ф. 2047, спр. 455, арк. 1-2
  16. Там само, ф. 2047, спр. 790, арк. 1-2
  17. Там само, ф. 2047, спр. 791, арк. 1-2
  18. Там само, ф. 2047, спр. 1288, арк. 1
  19. Багалій Д. І. Вказ. праця, с. 122 – 123
  20. Там само, – с. 123
  21. М. П. Косач (некролог) // Киевская старина. – Т. LXXIII – 1903 – ноябрь – С. 84 – 85
  22. ЦДА України, ф. 2047, оп. 1, спр. 245, арк. 1-4
  23. Там само, ф. 2047, спр. 245, арк. 3 – 4
  24. Там само, ф. 2047, спр. 827, арк. 1 – 2
  25. Там само, ф. 2047, спр. 245, арк. 1
  26. Там само, ф. 2047, спр. 860, арк. 1
  27. Курас І. Ф., Турчанко Ф. Г., Герашенко Т. С. Вказ. праця, С. 30
  28. Шейко В. М. Історія української культури. – Х., 2001. – С. 112
  29. ЦДА України ф. 2047, Оп. 1, спр. 457, арк. 1
  30. Плачинда В. П. Вказ. праця, С. 185
  31. Труды общества физико-химических наук при Императорском Харьковском университете - 1905. Т. 33. – С. III – IV

32. Пильчиков Н. Об агрономическом отделении Харьковского технологического института. // Изв. Харьк. технол. ин-та, 1907, т. 3, часть неофиц., с. 1–16.
33. ЦДА України ф. 2047, Оп. 1, спр. 415, арк. 1
34. Там само, ф. 2047, спр. 391, арк. 1
35. Клоссовский А. В. Материалы к вопросу о постановке университетского дела в России. // Записки Новороссийского университета. – Т. 90. – 1903. – С. 460
36. ЦДА України ф. 2047, Оп. 1, спр. 800, арк. 1; спр. 810, арк. 1
37. ЦДА України ф. 2047, Оп. 1, спр. 391, арк. 2